

Ю. М. ЗАХАРУК

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Якщо археолог зміг виявити матеріальні сліди всіх взаємозв'язаних проявів життя стародавнього суспільства, то перед ним відкривається можливість відтворення тих форм діяльності, які зумовили цей взаємозв'язок. В результаті такий комплекс археологічних даних почне жити живим життям, а археологічна назва, якою він позначений, набирає історичного змісту.

Г. Чайльд

Проблеми археологічної культури, її історичного змісту, ролі, значення і принципів її виділення в археологічному дослідженні привертають до себе увагу як радянських, так і закордонних вчених.

Значення проблеми археологічної культури зумовлене, зокрема, тим, що вона тісно пов'язана з принциповим питанням про предмет та завдання археологічної науки. Хоча в цьому найважливішому питанні у вчених ще немає єдиної думки, але погляд на археологію, як на науку історичну, яка відрізняється від історії не об'єктом дослідження і завданням, а специфічними джерелами, твердо увійшов в радянську археологічну науку і набуває все ширшого визнання в світовій науці.

Якщо завданням дослідження археології є історія народів та народностей (а для первісного суспільства — родів та племен), природно, виникає питання, чи можуть археологічні джерела бути науково повноцінними для дослідження проблем етнічної історії минулого. Мова йде про науково-пізнавальні можливості і історичний зміст археологічної культури як головного об'єкта археологічного дослідження. У зв'язку з цим в археологічній літературі висловлено багато різних, часто суперечливих, точок зору. Таке становище пояснюється слабкою теоретичною розробкою питання археологічних культур, а також відсутністю загальноприйнятих принципів виділення їх.

Треба сказати, що поняття «археологічна культура» змінювалось із розвитком самої археологічної науки і в нього вкладався різний зміст. Так, наприклад, різняться за змістом поняття «культура палеоліту», «мустьєрська культура», «трипільська культура» і «скіфська культура». Та не про такі розбіжності у розумінні археологічної культури йтиме мова, тим більше, що вони в певній мірі уже були предметом спеціального обговорення в нашій літературі¹.

¹ М. Е. Фосс, О терминах «неолит», «бронза», «культура», КСИИМК, вып. XXIX, 1949, стор. 33—47; А. Я. Брюсов, Археологические культуры и этнические общности, СА, XXVI, 1956, стор. 15—16.

Основним об'єктом археологічного дослідження є археологічна культура, під якою звичайно розуміють групи одночасних пам'яток, об'єднаних спільною територією і характерними рисами².

Проте таке визначення поняття археологічної культури виявляється досить загальним і тому недостатнім. У поглядах дослідників спостерігаються принципові розбіжності щодо конкретного змісту, який вкладається в поняття «археологічна культура». Ось кілька прикладів. На Україні до найкраще досліджених пам'яток епохи енеоліту відносяться пам'ятки трипільської культури. Проте дослідники по-різному визначають і розуміють цю культуру. Переважна більшість дослідників розглядає трипільські пам'ятки в цілому, як приналежні до окремої трипільської культури³. Інші, виходячи з того, що в трипільській культурі досить виразно простежуються локальні групи пам'яток, розглядають останні як вузьколокальні, племенні культури і всі трипільські пам'ятки в цілому відносять до окремої етнокультурної області⁴. Принципові розбіжності існують не лише в розумінні трипільських пам'яток в цілому, але і окремих їх локальних груп. Так, пам'ятки типу Городська та Усатова частина дослідників розглядає як дві локальні групи пізнього трипільля⁵, інші дослідники взагалі заперечують їх приналежність до трипільської культури і розглядають як окремі культури: городську та усатівську⁶. Природно, ще більше розбіжностей і протиріч виявляється при визначенні інших, мало досліджених культур.

Отже, такі важливі питання, як характер та принципи виділення археологічних культур залишаються недостатньо розробленими в археологічній науці.

Багато неясностей, протилежних думок існує також щодо розуміння самого історичного змісту археологічних культур. О. Л. Монгайт, наприклад, вважає, що в сучасне поняття археологічної культури входять різні спільності: етнічні, соціальні та господарсько-економічні⁷. Цікаву роботу, спеціально присвячену проблемі історичного змісту археологічних культур, опублікував нещодавно Лотар Кіліан. Він вважає можливим таке теоретичне припущення: археологічні культури, або, як він їх називає, культурні провінції, можуть відповідати різним суспільним угрупованням: соціальним, релігійним, господарським, расовим, політичним та етнічним⁸. Не спиняючись детально на різних концепціях історичного змісту археологічних культур (це може і повинно бути предметом окремого дослідження), вважаємо за необхідне підкреслити, що згадані концепції мають суттєву помилку методологічного порядку. Вона полягає в тому, що соціальні, релігійні, господарські та інші «угруповання» розглядаються як рівнозначні з етнічними. Історія людського суспільства ніколи не знала чисто господарських, релігійних, расових чи політичних суспільних угруповань, які б існували окремо і поруч з етнічними спільностями. Вони є лише окремими

² М. Е. Фосс, Древнейшая история севера Европейской части СССР, МИА, № 29, М., 1952, стор. 6; А. Л. Монгайт, Археология в СССР, М., 1955, стор. 13; Советская историческая энциклопедия, т. I, М., 1961, стор. 827.

³ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1949.

⁴ А. А. Формозов, Этнокультурные области территории Европейской части СССР в каменном веке, М., 1959, стор. 23.

⁵ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 157—215; Е. Ф. Лагодовская, Трипольское поселение в с. Сандраках и некоторые вопросы позднего Триполья, КСИИ, вып. 2, 1953, стор. 76—77; Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, НЗІСН, т. 2, К., 1954, стор. 16—33.

⁶ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 230—234; T. Sulimirski, The problem of the survival of the Tripoly culture, Proceedings of Prehistory society for 1950, New series, vol. XLI, Cambridge, 1950.

⁷ Советская историческая энциклопедия, т. I, М., 1961, стор. 830.

⁸ L. Kilian, Zum Aussagewert von Fund- und Kulturprovinzen, Swiatowit, t. XXIII, Warszawa, 1960, S. 51.

сторонами функціонування людських спільностей, які завжди виступають у відповідній етнічній формі.

Досі ми не знаємо жодного прикладу археологічної культури, яка за своїм змістом була б тільки господарською, релігійною або ідеологічною. Навпаки, при більш-менш повному вивченні археологічних культур останні завжди дають в достатній мірі матеріал для характеристики питань господарства, релігійних та ідеологічних уявлень окремих груп первісного суспільства.

Проблема співвідношення археологічної культури з етносом уже довгий час є предметом жвавої дискусії в радянській та закордонній археологічній літературі. Особливо гострого характеру набула ця дискусія в Німеччині між прихильниками та супротивниками школи Г. Коссінні⁹. Ще наприкінці XIX ст. Г. Коссінна висловив думку про те, що чіткі культурні області відповідають певним народам або племенам (*Kulturgebiete sind Volksgebiete*). Хоча в цілому ідея Коссінні відкривала широкі можливості вивчення історії окремих народів, уже з самого початку проти неї були висунуті серйозні заперечення. Різкій критиці, зокрема, була піддана націоналістична расистська сторона концепції Г. Коссінні і доведена її ідеологічна та методологічна хибність. Разом з тим, ні сам Г. Коссінна, ні жоден його послідовник теоретично не обґрунтували і не довели існування безпосереднього зв'язку археологічної культури та етносу. Не було вироблено твердих принципів виділення археологічних культур. Це в значній мірі дискредитувало і саму ідею значення археологічних матеріалів як джерела для вивчення етнічної історії минулого.

Деякі вчені навіть саму постановку питання етнічних досліджень в археології розглядають як звичайне повторення відкинутих археологічною наукою антинаукових концепцій Г. Коссінні¹⁰. Підкреслимо, що з часів Коссінні відбулися величезні зміни в методології археологічних досліджень в зв'язку з радикальною перебудовою підвалин історії, здійсненою радянською наукою.

Досить широко обговорювалась проблема етнічної атрибуції археологічних культур і радянськими дослідниками, зокрема, в зв'язку з дискусією з питань етногенезу. В ході дискусії обговорювалось питання про роль та значення археологічного матеріалу в етногенетичних дослідженнях¹¹.

Багато дослідників, виходячи з положення про те, що археологічні джерела не дають безпосередньої можливості пов'язувати ту чи іншу культуру з певною мовою (а лише ця остання є надійною ознакою племінної приналежності)¹², взагалі заперечують, або принаймні значно обмежують, значення археологічних матеріалів як джерел для палеое-

⁹ *Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft*, Heidelberg, 1950; E. W a h l e, *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen*, Heidelberg, 1952; M. J a h n, *Die Abgrenzung von Kulturgruppen und Völkern in der Vorgeschichte*, Für das Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle, Hrsg. von M. Jahn, Bd. 35, Halle/Saale, 1951; K. H. O t t o, *Archäologische Kulturen und die Erforschung der konkreten Geschichte von Stämmen und Völkerschaften*, *Ethnographisch-archäologische Forschungen*, I, Berlin, 1953, S. 1—27; J. W e r n e r, *Neue Wege vorgeschichtlicher Methodik*, *Forschungen und Fortschritte*, Bd. 28, H. 8, 1954, S. 246—248; K. H. O t t o, *Über den Standort der Archäologie in der deutschen Ur- und Frühgeschichtsforschung*, *Forschungen und Fortschritte*, Bd. 28, H. 11, 1954, S. 339—343.

¹⁰ K. G o l d o w s k i, *Uwagi o niektórych zagadnieniach interpretacji źródeł archeologicznych*. *Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna*, Nr. 8, Łódź, 1962, s. 85—86.

¹¹ А. Д. Удалыцов, Роль археологического материала в изучении вопросов этногенеза, в сб. «Против вулгаризации марксизма в археологии», М., 1953, стор. 9—18; С. А. Токарев, К постановке проблем этногенеза, СЭ, 1949, № 3, стор. 35—36.

¹² О. І. Попов, До найдавшої історії слов'янства, *Археологія*, т. IX, К., 1954, стор. 54; С. А. Токарев, вказ. праця, стор. 20.

нографічних досліджень¹³. Звичайно, було б помилкою недооцінювати значення мови для дослідження етногенічних питань, але не менш помилково переоцінювати її і по суті зводити дослідження етногенічних питань лише до проблем мовознавчої науки. Класичним можна вважати визначення ролі мови в етногенічних дослідженнях, дане відомим славістом-мовознавцем Т. Лер-Сплавінським. Він пише: «Мова дійсно є одним з найважливіших елементів етнічної своєрідності кожного суспільства, але, однак, не єдиним і не вирішальним. Крім мови, в його склад входять і інші важливі елементи матеріального і культурно-історичного характеру, від яких залежить в більшій мірі, ніж від мови, його оформлення і розвиток»¹⁴.

Ось чому не можна погодитись з тими дослідниками, які надто спрощено розуміють категорію етносу, ототожнюючи її з мовою. Етнос як суспільне угруповання характеризується багатьма рисами, що, як побачимо далі, досить повно відбиваються в археологічних джерелах. Більше того, археологічні джерела дають навіть певне уявлення про групи населення, які розмовляли однією мовою, хоча, звичайно, археологія сама не може відповісти на питання, якою саме мовою. Розв'язати це питання неможливо без зіставлення даних археологічної та мовознавчої наук. Деякі мовознавці, між іншим, суть проблеми співвідношення археологічної культури і етносу зводять тільки до такого зіставлення¹⁵, в той час як цей важливий і потрібний напрям досліджень було б більш правильно визначати як напрям етнолінгвістичної інтерпретації археологічних джерел. Але перш ніж робити спроби пов'язати дані лінгвістики та археології, ми повинні з'ясувати основне питання: чи відбивають археологічні джерела, зокрема археологічна культура, етнічні спільності минулого. Якщо ні, то проблема зіставлення археологічних та лінгвістичних даних втрачає всяке значення. Справді, яке значення матиме зіставлення даних мови і археології, якщо археологічна культура відбиває не етнічні спільності, яким відповідає певна мова, а якийсь господарські чи релігійні угруповання.

Дослідники, що обстоюють відповідність археологічних джерел етносу, йдуть двома шляхами. Одна група дослідників (їх погляди найбільш чітко виклала М. Є. Фосс) намагається виділити та вивчити в археологічних джерелах так звані «етнічні ознаки», на базі яких можна вирішити усю проблему¹⁶.

Інші вчені вважають, що питання треба розглядати на базі цілого комплексу археологічних даних, зокрема всього комплексу археологічної культури¹⁷.

Прихильники концепції етнічних ознак спираються на засади етнографічної науки, основне завдання якої вбачають у вивченні специфічних особливостей культури¹⁸. Ось чому одним з головних завдань

¹³ Див. рецензію В. В. Мавродіна на книгу П. Н. Третьякова «Восточно-славянские племена», СЭ, 1954, № 3, стор. 155; А. Л. Монгайт, Археология в СССР, стор. 15.

¹⁴ Материалы к IV Международному съезду славистов, «Вопросы языкознания», 1958, № 1, стор. 39.

¹⁵ Г. С. Кнабе, Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе, СА, 1959, № 3, стор. 243—257.

¹⁶ М. Е. Фосс, Древнейшая история..., стор. 18; Обсуждение книги А. Я. Брюсова «Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху», СА, 1954, XIX, стор. 313.

¹⁷ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 20; Обсуждение книги А. Я. Брюсова «Очерки...», СА, 1954, XIX, стор. 313; Його ж, Археологические культуры и этнические общности, СА, 1956, XXVI, стор. 5—27; Його ж, О соотношении археологических культур неолитической эпохи этнографической категории «племя», Тезисы доклада на археологической конференции Института археологии АН УССР в г. Киеве в 1958 г.

¹⁸ С. А. Токарев и Н. Н. Чебоксаров, Методология этногенетических исследований на материале этнографии, СЭ, 1951, № 4.

палеоетнографічних досліджень вважається встановлення складу етнічних особливостей культури¹⁹.

Такими специфічними особливостями археологічних джерел одні дослідники вважають кераміку, її орнаментацию²⁰, інші твердять, що такими важливими етнографічними ознаками є поховальний обряд²¹, планування поселень та конструкція жител²². Дехто з дослідників, наприклад О. О. Формозов, заперечує значення жител як етнографічної ознаки для періоду палеоліту та неоліту і вважає такими ознаками, крім кераміки, знаряддя праці та пам'ятки мистецтва²³. Як бачимо, серед прихильників концепції етнічних ознак як єдиних джерел етнічної історії немає єдності в питанні кількості та якості етнічних ознак культури²⁴.

Концепція «етнічних ознак» має ряд суттєвих недоліків. Надаючи вирішального значення окремим елементам культури, дослідники, приймаючи частину за ціле, роблять помилку методологічного порядку, коли походження і розвиток окремих елементів культури ототожнюють з походженням та історичною долею етносу, якому вони належать. Тим часом ці окремі специфічні «етнічні ознаки» далеко не вичерпують характеристики такої складної суспільної категорії, якою є етнос. Нагадаємо ще раз, що навіть мова, яка дійсно є важливою етнічною ознакою і яка досить широко відбиває різні сторони життя та діяльності її носіїв, далеко не вичерпує собою характеристики етносу, як це стверджують і мовознавці²⁵, і етнографи²⁶. Крім того, мова розвивається за своїми внутрішніми, тільки їй властивими законами, а тому вона не може ототожнюватись з етносом. Якщо справді єдиними джерелами етнічної історії можуть бути окремі специфічні елементи культури, то ми повинні прийти до висновку, що археологічна культура в цілому не має ніякого відношення до етносу²⁷, а це, як відзначалося вже в літературі, ставить під сумнів взагалі всяку необхідність її дослідження²⁸. Беручи до уваги лише так звані специфічні елементи культури, прихильники концепції «етнічних ознак» невинновато звужують джерелознавчу базу історико-етнографічних досліджень. Саме на цю слабку сторону концепції «етнічних ознак» вже зверталася увага в нашій літературі.

«В результаті протиставлення «етнізуючих» категорій речей решті матеріалів зникає саме сприйняття культури як стійкого комплексу, який відбиває всю сукупність матеріальних даних і ідеологічних уявлень. Замість них з'являються об'єднання найрізномірніших археологічних матеріалів лише за однією-двома «етнізуючими» ознаками, а звідси, в свою чергу,— найхимерніші уявлення про міграції населення в ті географічні пункти, де виявляються ці «етнізуючі» категорії речей»²⁹.

¹⁹ П. Н. Третьяков, *Этногенетический процесс и археология*, СА, 1962, № 4, стор. 6.

²⁰ М. Е. Фосс, *вказ. праця*, стор. 73; В. Н. Чернецов, *К вопросу о месте и времени формирования финно-угорской этнической группы*, Тезисы докладов и выступлений сотрудников Института истории материальной культуры АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М., 1951, стор. 25.

²¹ Е. И. Крупнов, *О происхождении и датировке кобанской культуры*, СА, 1957, № 1, стор. 69.

²² К. В. Сальников, *Андроновские поселения Зауралья*, СА, 1954, XX, стор. 251.

²³ А. А. Формозов, *вказ. праця*, стор. 20—21.

²⁴ П. Н. Третьяков, *вказ. праця*, стор. 6.

²⁵ Див. примітку 14.

²⁶ С. А. Токарев, *К постановке проблем этногенеза...*, стор. 36.

²⁷ М. Е. Фосс, *вказ. праця*, стор. 6; Див. рецензію на кн. М. Е. Фосс «Древнейшая история севера Европейской части СССР», СА, 1954, XX, стор. 387.

²⁸ А. А. Формозов, *вказ. праця*, стор. 9.

²⁹ Г. С. Кнабе, *вказ. праця*, стор. 249.

Цю методичну слабкість концепції «етнічних ознак» не могли не відчувати навіть самі її прихильники. Визнаючи вирішальне значення «етнічних ознак» як повноцінних джерел палеоетнографічних досліджень, дехто з них разом з тим звертає увагу на необхідність урахування і цілого комплексу даних³⁰, виявляючи цим самим свою методичну непослідовність.

Не витримує критики й інша підвалина концепції «етнічних ознак», а саме: твердження про їх незмінність, стійкість, традиційність протягом значного часу³¹. Археологічні дані переконливо свідчать про те, що в більшій чи меншій мірі змінюються всі без винятку елементи комплексу культури. Як правильно відзначав О. Я. Брюсов: «...у виробничій діяльності людини навіть в неоліті і в епоху бронзи,— а можливо і раніше,— діяли не одна традиція, не одна сліпа спадкоємність досвіду та навиків, але і природне прагнення до удосконалення побутових виробів, до полегшення праці, до задоволення нових потреб і нових смаків»³².

Проте було б невірним тлумачити всі зміни в матеріальній культурі лише як наслідок зміни населення. Немає потреби говорити, що таке розуміння причин змін в матеріальній культурі є звичайним повторенням міграціоністських концепцій походження і розвитку культур, які були не раз піддані гострій критиці радянськими дослідниками.

Перейдемо до розгляду питання археологічних комплексів як джерел етнічних досліджень. У цьому питанні немало ще неясностей та протиріч. Археологу у своїх дослідженнях звичайно приходится мати справу з різними категоріями археологічних комплексів — сукупностями археологічних матеріалів. Ми говоримо про комплекси археологічних пам'яток (поселень, могильників, кладів, майстерень тощо), комплекси культурного шару, окремих житлових, господарських споруд та поховань, комплекси керамічних, кістяних, кременіних та металевих виробів і, нарешті, комплекси археологічної культури. Ясно, що кожний з цих перелічених комплексів характеризується різною кількістю і якістю археологічних матеріалів, а значить, має різні науково-пізнавальні можливості як історико-археологічне джерело.

Оскільки нас цікавлять лише такі археологічні комплекси, які можуть бути джерелом для вивчення етнічної історії, на особливу увагу заслуговують комплекси такої категорії, як комплекси пам'яток поселень, могильників тощо.

Дослідники завжди приділяли багато уваги вивченню таких пам'яток, як поселення. Вони дають неоціненний матеріал для вивчення економічного розвитку стародавнього суспільства, характеру та рівня розвитку його продуктивних сил, для висвітлення питань господарської діяльності, побуту та соціального устрою і, зокрема, такої важливої сторони його життя, як ідеологічні уявлення. Отже, матеріали поселень є невичерпним джерелом для історико-археологічних досліджень.

Але дослідники не завжди повністю використовують всі науково-пізнавальні можливості, які мають матеріали поселень для вивчення етнічної історії. Пояснюється це, зокрема, тим, що проблема первіснообщинних поселень слабо розроблена в етнографічній науці. В археологічних працях, присвячених окремим поселенням первісного суспільства, дослідники, як правило, обмежувалися визначенням їх родового

³⁰ А. А. Формозов, вказ. праця, стор. 18—19.

³¹ М. Е. Фосс, вказ. праця, стор. 72—73; Див рецензію Н. Н. Чебоксарова на кн. А. В. Збруєвої «История населения Прикамья в ананьинскую эпоху», СА, 1954, XX, стор. 396.

³² А. Я. Брюсов, Некоторые теоретические основы хронологии неолита, СА, 1953, XVIII, стор. 24.

характеру³³. При цьому більша увага приділялась житлам та їх значенню для вивчення соціальної організації мешканців поселення. Останнім часом на основі археологічних джерел були зроблені спроби розв'язати питання про час виникнення племінної організації. Було звернуто увагу на те, що для розв'язання цього питання слід глибоко вивчити характер культури окремих поселень і виділити групи поселень з однотипним комплексом культури, які слід розглядати як продукт широкої племінної організації родових общин³⁴. Слабка розробленість питань, пов'язаних з родовими поселеннями, пояснюється тим, що добре і повно досліджених поселень ще мало.

Безперечно, характер поселень і стоянок епохи неоліту та бронзи зумовлений родо-племінною організацією суспільства того часу. Жителі поселень складали єдиний родо-племінний колектив, який характеризувався спільним виробництвом і формами господарської діяльності, єдиним побутом, культурою та ідеологічними уявленнями. Кожне таке поселення було осередком соціальної організації, незалежно від того належало воно цілому роду чи його частині, а також незалежно від матріархальної чи патріархальної організації первісної общини. Немає сумніву також, що спільною для жителів кожного поселення була мова, без якої неможливе існування суспільного організму.

При якнайповнішому археологічному дослідженні поселень виявлений на них матеріал — комплекс археологічних даних — досить повно і, що дуже важливо, в органічному взаємозв'язку відбиває різні сторони життя та діяльності його населення. Немає потреби докладно обгрунтовувати думку про те, що в умовах первіснообщинного ладу виключається можливість існування на поселенні різноетнічної, а значить і різнокультурної та різномовної суміші. Ясно, що на первіснообщинному поселенні етнос, його культура та мова єдині. А це дозволяє зробити важливий висновок про те, що археологічний комплекс поселення завжди є комплексом моноетнічним.

Високо оцінюючи значення археологічних матеріалів поселень як джерела для вивчення історії конкретних етнічних колективів минулого, помилково було б недооцінювати археологічні матеріали могильників, які в значній мірі доповнюють джерела для палеоетнографічних досліджень. Вони, зокрема, дають антропологічний матеріал, вивчення якого має важливе значення для повної етнографічної характеристики стародавнього населення. Лише в сукупності матеріали поселень та могильників, а іноді і інших пам'яток, наприклад скарбів, є надійними джерелами для дослідження історії конкретних етнічних колективів первіснообщинного ладу.

Нагадаємо, наскільки радикально змінились наші уявлення про рівень розвитку носіїв так званої ямної культури, яка протягом значного часу досліджувалась тільки на матеріалах могильників та поховань, після відкриття і дослідження її поселень (і в першу чергу відомого Михайлівського поселення)³⁵. Показово також, наскільки однобічно виглядала культура пізньотрипільських племен Середнього Подніпров'я до виявлення і дослідження могильників софіївського типу³⁶. Ось чому науково повноцінним джерелом для вивчення етнічної

³³ С. Н. Биби́ков, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, МИА, № 38, М., 1953, стор. 76; А. П. Окладников, Неолит и бронзовый век Прибайкалья, МИА, № 18, М., 1951, стор. 142.

³⁴ П. П. Ефименко, По поводу статьи А. А. Формозова «О времени и исторических условиях сложения племенной организации», СА, 1957, № 1, стор. 24.

³⁵ Б. А. Латы́нин, К вопросу об уровне развития производительных сил в эпоху ранней бронзы, КСИИМК, вып. 70, 1957, стор. 3—13; О. Ф. Лагодо́вська, О. Г. Шапошнікова, М. Л. Макаревич, Михайлівське поселення, К., 1962.

³⁶ Ю. Н. Захарук, Проблема позднего Триполья в Среднем Поднєпровье по материалам исследований последних лет, КСИА, вып. 2, 1953, стор. 78—79; його ж, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я..., стор. 19—22.

історії може вважатись лише археологічний комплекс пам'яток (АКП), оскільки він враховує дані поселень і відповідних їм могильників.

В значній мірі обсяг відомостей, які може дати пам'ятка, залежить і від того, яким було поселення: довготривалим чи сезонним. Необхідно враховувати також стан збереженості пам'ятки, ступінь її дослідження тощо.

Питання про правильне виділення археологічного комплексу пам'яток є досить складним. Виділений археологічний комплекс лише тоді буде науково повноцінним, коли його складові частини — елементи — будуть єдиними, органічними за своїм походженням, тобто будуть продуктом діяльності населення певного конкретного етнічного колективу. Правильно виділити археологічний комплекс, однак, виявляється значно складнішим, ніж це може здаватися на перший погляд. Ось кілька прикладів. У свій час дослідники вважали, що керамічні комплекси пізньотрипільських пам'яток городського типу характеризуються, з одного боку, наявністю трипільських елементів, а з другого — елементів культур ранньої бронзи. На підставі цього робився висновок про переростання трипільської культури в одну із культур епохи ранньої бронзи. Згодом, з нагородженням нових матеріалів виявилось, що кераміка ранньої бронзи не має ніякого відношення до керамічного комплексу пізньотрипільських поселень, і тим самим думка про перехідний характер культури пізньотрипільських пам'яток залишилась недоведеною.

Довгий час в польській літературі фігурувала так звана «мержановицька культура» доби ранньої бронзи³⁷. Дістала вона назву від могильника, дослідженого ще в передвоєнні роки в Мержановицях. Нещодавно, після відкриття нових пам'яток стшижовського типу, вдалося встановити, що могильник в Мержановицях мав мішаний характер. В ньому були поховання, які належали до груп культур шнурової кераміки — так званої краківської, з одного боку, та стшижовської — з другого. Таким чином, виділення мержановицької культури та її комплексу виявилось штучним³⁸. Прикладом штучного виділення археологічного комплексу може бути так звана волинська група пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки, до якої було зараховано кераміку різнокультурних та різночасових пам'яток³⁹.

Отже, нема нічого дивного в тому, що дослідники приділяють багато уваги питанню методики виділення органічних, «чистих», «замкнених» археологічних комплексів. Спеціально зупинявся на цій проблемі Ю. Неуступний. Щоб запобігти помилок, він вважає за доцільне мати справу лише з так званими інтенціональними комплексами, тобто такими, які у давнину були залишені первісною людиною навмисне⁴⁰. До них він зараховує комплекси поховань та скарбів. Без сумніву, інтенціональні комплекси є органічними та одночасними за своїм походженням, але вони, на превеликий жаль, не вирішують усієї проблеми, бо їх науково-пізнавальні можливості дуже обмежені. Дослідник, навіть якщо він має справу з таким замкнутим комплексом, як окреме поховання або скарб, ніяк не обійдеться без виділення комплексу всього могильника або пов'язання скарбу з комплексом відповідного поселення (чи поселень).

Не спиняючись далі на питанні виділення органічного комплексу,

³⁷ J. Kostrzewski, Pradzieje Polski, Poznań, 1949, s. 13; T. Sulimirski, Polska przedhistoryczna, Część II, Londyn, 1957—1959, s. 263.

³⁸ J. Kowalczyk, Zagadnienie kultury mierzanowickiej zwanej także tomaszowska, WA, t. XXVI, z. 1—2, Warszawa, 1959, s. 1—8.

³⁹ Ю. Н. Захарук, О так называемой волинской группе культуры линейно-ленточной керамики, СА, XXIX—XXX, 1959, стор. 114—118.

⁴⁰ J. Neustupný, K metodám archeologické práce, Časopis Národního muzea, Ročník CXXVI, číslo 1, 1957, s. 64.

зауважимо, що ключ до його розв'язання знаходимо в понятті типу комплексу, про що мова буде далі.

Що являє собою археологічний комплекс пам'яток, з яких елементів він складається? Які питання історико-етнографічного характеру він вирішує? Оскільки досі точно не встановлено, які елементи (вироби, знахідки, об'єкти тощо) визначають археологічний комплекс пам'яток, відзначимо ті їх групи, які звичайно виділяються в археологічних дослідженнях. Цілком зрозуміло, що кількість цих груп і їх порядок можуть бути змінені для зручності дослідження.

Археологічний комплекс пам'яток умовно можна поділити на такі групи елементів: А) знаряддя праці та зброя; Б) кераміка; В) рештки фауни та флори; Г) прикраси, предмети мистецтва та культу; Д) форми поселень та жител; Е) поховальні споруди та поховальний обряд.

<i>Археологічний комплекс пам'яток (АКП) та групи його елементів</i>	<i>Види пам'яток, що є джерелами різних груп елементів АКП</i>
<i>А - Знаряддя праці та зброя</i>	<i>Поселення, могильники (поховання), клади</i>
<i>Б - Кераміка</i>	<i>Поселення, могильники</i>
<i>В - Рештки фауни та флори</i>	<i>Поселення, рідше поховання</i>
<i>Г - Прикраси, предмети мистецтва та культу</i>	<i>Поселення, могильники</i>
<i>Д - Форми поселень та жител</i>	<i>Поселення</i>
<i>Е - Поховальні споруди та поховальний обряд</i>	<i>Могильники (поховання)</i>

Рис. 1. Археологічний комплекс пам'яток (АКП) родо-плеємінної общини та його джерела.

Для більшої наочності розгляньмо схему АКП і його джерела (рис. 1). З схеми випливає, що поселення і могильники є джерелами перших чотирьох груп комплексу в однаковій мірі. Але такий висновок передчасний. Поселення дають можливість більш повно вивчити процес виготовлення тих чи інших виробів, ніж поховання (могильники), оскільки уламки, покидьки виробів, як правило, залишаються лише на поселеннях, а до поховального інвентаря могильників звичайно входять лише закінчені, готові вироби. Кераміка поселень, яка має господарське та побутове призначення, нерідко відрізняється від посуду могильників з його спеціальним ритуальним характером. Це ясно видно, наприклад, при порівнянні кераміки поселень та могильників софіївського типу⁴¹.

Сказане свідчить не тільки про те, що відсутність одного з компонентів комплексу пам'яток значно звужує можливості палеоетнографічних досліджень, але й підтверджує певну специфічність кожного виду пам'ятки (поселення чи могильника) як історико-етнографічного джерела. Це слід пам'ятати особливо в зв'язку з тим, що джерельною базою багатьох культур є матеріали або лише поселень, або тільки могильників. Деякі дослідники, як, наприклад, Т. Сулімірський, вважають

⁴¹ Ю. М. Захарук, Пізнютрипільська культура Середнього Подніпров'я..., стор. 21.

навіть за доцільне окремо відрізнити «культури поселень» та «культури поховань»⁴².

Ось чому, коли ми говоримо про археологічні комплекси як джерела палеоетнографічних досліджень, необхідно чітко відрізнити повноцінний археологічний комплекс пам'яток (АКП) родо-племінної общини від його складових, дещо специфічних і обмежених частин — комплексу поселення та комплексу могильника. Слід зазначити, що склад АКП, його елементи відбивають різні сторони життя та діяльно-

Рис. 2. Дві сторони археологічного комплексу пам'яток (АКП) як історико-археологічного джерела.

сті даного конкретного родо-племінного колективу. В умовах первісно-общинного ладу кожний окремий родо-племінний колектив був виробничим колективом, який, як правило, виготовляв для своїх потреб всі необхідні йому знаряддя та предмети. Виготовлення кожного виробу було зумовлене відповідними потребами даного колективу, наявною сировиною, а з технічного боку — виробничим досвідом та традиціями. Ось чому ми можемо розглядати в археологічному комплексі та його елементах дві сторони, які характеризують даний комплекс, а значить, і його етнічний колектив (рис. 2). З одного боку, кожний виріб, як продукт виробничої діяльності, характеризує технологію, прийоми виготовлення, досвід і традиції даного колективу. З другого боку, кожний виріб своїм призначенням, функцією характеризує різні сторони господарської діяльності, побуту, ідеологічних уявлень цього ж колективу. Ці дві сторони комплексу, його елементів, як історико-археологічного джерела надзвичайно важливі і показові в багатьох відношеннях. АКП дає можливість характеризувати виробничий досвід та навички первісної людини, її знаряддя і предмети праці, тобто всі ті елементи, які визначають рівень розвитку продуктивних сил. При цьому дуже важливо, що вони характеризують рівень розвитку продуктивних сил, а також побут, ідеологічні уявлення конкретних етнічних колек-

⁴² T. Sulim ir ski, Polska przedhistoryczna..., s. 185.

тивів. Весь комплекс в цілому є продуктом діяльності певного колективу, а всі групи його елементів органічно взаємозв'язані, взаємообумовлені. Ми особливо підкреслюємо органічну єдність комплексу. На цю найважливішу особливість комплексу культури звертають увагу такі дослідники, як Г. Чайльд⁴³ і С. де Лат⁴⁴. Вони виступають проти розуміння археологічного комплексу як механічної суми різних за походженням його елементів і ізольованого, формального їх розгляду.

Відомо, що на формування культури первісного населення впливали різні фактори: як природні, господарські, так і традиції та виробничий досвід населення. Проте було б помилковим припускати, що всі ці фактори впливали на формування культури безпосередньо і ізольовано один від одного, внаслідок чого одна частина археологічного комплексу була зумовлена лише природними, друга — лише господарськими чи побутовими, а третя — тільки специфічно етнічними факторами. О. О. Формозов, який цьому питанню приділяв спеціальну увагу у ряді своїх праць⁴⁵, робить цілком правильний висновок, що між так званими виробничими та етнічними відмінностями у матеріальній культурі первісного населення взагалі немає непрохідної межі і що треба відмовитись від різкого їх протиставлення⁴⁶. Для такого протиставлення взагалі немає підстав. Це видно і з нашої схеми. Фактично кожний виріб комплексу, якими б потребами він не був викликаний, завжди є продуктом виробничої діяльності даного конкретного етнічного колективу і відбиває прийоми і техніку його виготовлення, незалежно від того, чи він типовий тільки для даного етнічного колективу, чи для багатьох етнічних груп.

Дамо коротку характеристику кожної з виділених груп елементів комплексу.

А — знаряддя праці та зброя виготовлялись з різноманітної сировини: каменю, кременю, кістки, рогу, глини і металу. Асортимент цих виробів визначався потребами даного населення, рівнем розвитку їх продуктивних сил. Морфологія кожного виробу, в свою чергу, визначалась, з одного боку, його призначенням, а з другого — якістю та властивостями матеріалу, з якого він вироблявся. Як підкреслює один з кращих знавців первісної техніки С. А. Семенов, властивості матеріалів накладали свій відбиток не тільки на типи знарядь, а й на прийоми їх виготовлення та виробничі навички⁴⁷. Цей висновок С. А. Семенов підтверджує рядом етнографічних даних. Наприклад, однакові типи знарядь у різних австралійських племен були зумовлені однаковими технічними можливостями матеріалу, з якого вони були виготовлені. При однаковому рівні розвитку продуктивних сил і характері господарства етнічно різні людські колективи іноді незалежно один від одного виробляли однакові предмети. Особливо це помітно на виробах, виготовлених з каменю і кременю. Але хіба можна через це не брати такі вироби до уваги при характеристиці господарства, виробничих прийомів і техніки різних в етнічному відношенні груп населення? Було б великою помилкою виключати цю категорію виробів з арсеналу археологічних джерел, які характеризують виробничу діяльність різних етнічних колективів.

Б — кераміка — найбільш численна група елементів археологічного комплексу. Цінність керамічного матеріалу як джерела при історико-

⁴³ G. V. Childe, *Rozwoj spoleczny, Postepy archeologii*, Nr. 2, Warszawa, 1955, s. 31.

⁴⁴ S. J. de Lat, *Archeologia i jej problemy*, Warszawa, 1960, стор. 93.

⁴⁵ А. А. Формозов, Могут ли служить орудия каменного века этническим признаком?, СА, 1957, № 4, стор. 66—74; його ж, *Этнокультурные области...*, стор. 13—20.

⁴⁶ А. А. Формозов, *Этнокультурные области...*, стор. 20.

⁴⁷ С. А. Семенов, *Первобытная техника*, МИА, № 54, М.—Л., 1957, стор. 52.

етнографічному дослідженні пояснюється рядом причин. По-перше, керамічні вироби досить широко використовувались в господарстві, побуті і культурі первісного населення. Завдяки цьому асортимент керамічних виробів завжди буває досить широкий. Кераміка не така міцна, як, наприклад, вироби із каменю, металу тощо, а тому вона вимагає постійної масової репродукції. Завдяки постійній зміні форм та орнаменталі кераміка є чудовим хронологічним визначником. Разом з тим завдяки своїм безмежним технічним можливостям кераміка найповніше відбиває смаки, прийоми її виготовлення та традиції кожного етнічного колективу. Саме тому вона, поряд з деякими іншими елементами культури, є найважливішим джерелом для виділення культур, їх окремих локальних варіантів. Нерідко навіть за невеликим фрагментом кераміки можна безпомилково встановити не тільки, до якої культури він відноситься, а й до якого типу пам'яток в межах однієї культури. Недаром дослідники вважають кераміку своєрідним «прапором» археологічних комплексів пам'яток та культур.

Стародавній кераміці, яка за своїм складом, технікою виготовлення, формами та орнаменталією дуже різноманітна, неможливо дати єдину класифікацію та номенклатуру. Показова в цьому відношенні спроба В. В. Городцова, який у свій час запропонував для всієї первісної кераміки класифікацію форм, орнаментів та номенклатуру⁴⁸. Тепер, коли археологічною наукою нагромаджений величезний та різноманітний керамічний матеріал, для найбільш повного та всебічного його вивчення, як правило, розробляється класифікація кераміки для кожної культури або навіть типу пам'ятки. Проте скільки ще тут дискусійних та нерозв'язаних питань як щодо номенклатури, так і прийомів наукового опису та характеристики кераміки⁴⁹.

Оскільки кераміка несе, так би мовити, найбільше етнічне навантаження, багато дослідників надають їй вирішального значення при дослідженні етнічних питань. Часто проблему археологічної культури вони зводять до проблеми її керамічного комплексу, а походження культури — до походження окремих керамічних форм та орнаменталі.

Деякі дослідники значення кераміки та її орнаменталі у розв'язанні етнічних питань пояснюють тим, що вона ніби мало змінювалась і тому передавалась «довгий час з покоління в покоління в незмінному вигляді»⁵⁰. Але, як ми уже відзначали, твердження про незмінність кераміки та її орнаменталі невірне.

Незважаючи на важливість кераміки як фактора етнічної своєрідності культури, було б помилковим надавати їй вирішального значення як історико-археологічного джерела. Кераміка, як і інші найбільш специфічні в етнічному відношенні елементи культури, сама по собі не може служити повноцінним джерелом для вивчення питань етнічної історії тому, що вона не дає і не може дати повної, вичерпної характеристики етнічного колективу, якому вона належить.

ПЕРЕФРАЗУЮЧИ слова Т. Лер-Сплавінського про значення мови як джерела в етногенічних дослідженнях, ми можемо сказати, що кераміка, як і мова, дійсно є одним з найважливіших елементів етнічної своєрідності кожного суспільства, але не єдиним і не вирішальним.

В — залишки фауни і флори — постійний масовий компонент знахідок на поселеннях, а часом у вигляді окремих знахідок зустрічаються в похованнях доби енеоліту і бронзи. Матеріали фауни та флори широко використовуються для висвітлення різних питань стародавньої історії: реконструкції природних умов, господарської діяльності, похо-

⁴⁸ В. В. Городцов, Русская доисторическая керамика, Труды XI АС, т. I, стор. 589.

⁴⁹ A. Haluszka, Z. Tużzik, Z zagadnień metodyki archeologii, Archeologia Slaska, № 3, 1959, s. 13—21.

⁵⁰ М. Е. Фосс, вказ. праця, стор. 72—73.

дження та співвідношення різних її форм. Але самі по собі остеологічні матеріали не завжди виявляються достатніми для розв'язання такого важливого питання, як співвідношення окремих форм господарської діяльності: мисливства, скотарства та землеробства. Нагадаємо, що на слабку розробку деяких питань дослідження рештків фауни уже зверталась увага в нашій літературі⁵¹. На превеликий жаль, при сучасному стані наших знань і методики дослідження остеологічні матеріали мало що дають для визначення особливостей системи господарства. Без сумніву, як це зазначає О. Я. Брюсов, окремі археологічні культури характеризувалися різними системами господарювання⁵².

Г — прикраси, предмети культу та мистецтва виготовлялись з найрізноманітнішого матеріалу. За своїм призначенням ця група виробів має, так би мовити, універсальний характер, бо не завжди вдається з певністю встановити, маємо ми справу лише з прикрасою чи одночасно з предметом мистецтва або культу. Асортимент та типи прикрас, предметів культу та мистецтва в добу неоліту та ранньої бронзи досить різноманітні. Деякі з них були широко розповсюджені, і тому вони самі по собі не можуть служити надійною культурною або етнічною ознакою. Згадаємо, наприклад, прикраси типу привісок з зубів різних тварин. Разом з тим окремі прикраси та їх набори дуже важливі для реконструкції одягу первісного населення, який, як відомо, є однією з ознак для характеристики етносу.

Значна частина прикрас та культових предметів в силу своїх специфічних рис може (і не в меншій мірі, ніж кераміка) служити етнічною ознакою. Дуже показова в цьому відношенні глиняна антропоморфна та зооморфна пластика трипільської культури. Вона є одним з найбільш яскравих та специфічних елементів археологічного комплексу трипільської культури. Будучи дуже близькою до пластики, досить поширеної в середовищі первісного землеробського населення Європи, Середземномор'я та Близького Сходу, вона в той же час відрізняється від останньої рядом своєрідних, неповторних особливостей.

В процесі вивчення трипільської пластики було виділено кілька груп та типів антропоморфних статуєток, а також встановлено їх різне призначення⁵³. Трипільська пластика не залишалась незмінною на протязі всього часу свого існування, хоча вона тісно пов'язана з дуже стійкими, традиційними ідеологічними уявленнями трипільців. Проте її прямий генетичний зв'язок, спадкоємність в основних формах, сюжетах, орнаментатії не викликає сумнівів. Важливо відзначити і те, що при вивченні глиняної трипільської пластики можна простежити деякі особливості в скульптурних та орнаментальних прийомах, які відповідали смакам окремих племінних груп⁵⁴.

Всебічне вивчення прикрас та культових предметів кожного типу пам'ятки завжди дасть багато важливих спостережень, так потрібних для характеристики культури, її локальних груп, генетичних зв'язків та походження.

Д — форма поселень та жител — один з найважливіших елементів археологічного комплексу. Цьому елементу приділялось немало уваги в

⁵¹ Е. И. Горюнова, К вопросу об «остеологической статистике», КСИИМК, вып. 35, 1950, стор. 60—65; А. Я. Брюсов, Археологические данные об экономике доклассового общества в неолитическую эпоху, СА XXV, 1956, стор. 40—41.

⁵² А. Я. Брюсов, вказ. праця, стор. 41.

⁵³ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949, стор. 93—98; С. Н. Бибииков, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, МИА, № 38, 1953, стор. 272—273; М. Г. Гембарович, К вопросу о значении трипольских женских статуэток, СА, XXV, 1956, стор. 106—123; К. Маевский, Заметки о трипольской пластике, СА, 1959, № 1, стор. 306.

⁵⁴ С. Н. Бибииков, Поселение Лука-Врублевская на Днестре, МИА, № 38, 1953, стор. 215.

археологічних та етнографічних дослідженнях. Вже з'явилися перші узагальнюючі праці, присвячені висвітленню питань житлобудівництва та форм поселень неоліту і енеоліту Європи⁵⁵. На жаль, житла і поселення розглядаються в них головним чином під кутом зору їх господарського значення і майже зовсім не звертається увага на їх значення для вивчення етнічних проблем. Деякі дослідники, і зокрема О. О. Формозов, заперечують значення жител як етнічних ознак для культур неоліту Європейської частини СРСР⁵⁶. Проте Формозов в своїй праці торкається питань, пов'язаних з етнографічною характеристикою трипільської культури, житла якої є однією з найспецифічніших ознак цієї культури. Як в кераміці і глиняній пластиці, так і в житлах трипільської культури простежується певна локальна специфіка, яка, безперечно, відбиває особливості культури та побуту окремих трипільських племінних груп. Хоча поселення трипільської культури в окремих районах, зокрема в Середньому Подніпров'ї, досліджені та вивчені непогано, все ж наявні матеріали є недостатніми для того, щоб відповісти на питання, в якій мірі планування трипільських поселень може служити локальною племінною ознакою.

Детальне вивчення характеру поселень, їх розмірів та кількості дасть можливість з більшою вірогідністю підійти до висвітлення різних питань первісної демографії, дані якої дозволяють значно конкретизувати наші палеоетнографічні дослідження.

Е — поховальний обряд та поховальні споруди мають велике значення як джерела до вивчення ідеологічних уявлень, ритуалу, соціальної організації та палеоетнографічних рис культури родо-племінних колективів. Велика роль надається дослідниками поховальному обряду при визначенні характеру комплексу окремих археологічних культур. Не дивно, що багато культур дістало свою назву від тих чи інших характерних рис їх поховального обряду — поховальних споруд (ямна, катакомбна, полів поховань) та ритуалу поховань (скорчені поховання з охрою) тощо.

В добу неоліту та енеоліту простежується велика різноманітність в поховальному обряді і формах поховальних споруд різних груп первісного населення. Більш того, при поглибленому вивченні окремих культур простежується часом значна різноманітність поховального обряду навіть в межах окремих культур. Ось чому таким важливим є питання про значення поховального ритуалу при визначенні археологічного комплексу культури. В зв'язку з цим заслуговує на увагу робота німецького дослідника У. Фішера, яка спеціально присвячена цим актуальним і мало розробленим питанням⁵⁷. Нам здається, що Фішер робить цікаву і успішну спробу більш чіткого визначення понять окремих елементів поховального обряду, зокрема, форм поховання (Bestattungsformen) та форм поховальних споруд (Grabformen). Внесення чіткості у ці поняття дає можливість більш предметно говорити про складність поховальних обрядів, а також ставити питання про роль кожного з них у визначенні характеру тієї чи іншої культури. Вивчивши матеріали численних неолітичних могильників Середньої Німеччини, Фішер прийшов до висновку, що при визначенні характеру комплексів окремих культур більш важливе значення має спосіб поховання, ніж форми поховальних споруд. При цьому слід зазначити, що Фішер до поняття способу поховання зараховує також поховальний інвентар, зокрема кераміку. Що ж безпосередньо стосується способу поховання, то останній, на думку Фішера, сам по собі (як і форма поховальних

⁵⁵ F. Schlette, Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen, Berlin, 1958.

⁵⁶ А. А. Ф о р м о з о в, вказ. праця, стор. 21.

⁵⁷ U. Fischer, Die Gräber der Steinzeit im Saalgebiet, Berlin, 1956.

споруд) не може служити специфічною ознакою окремих культур, а значить, і етнографічною особливістю культури певних первіснообщинних колективів.

Враховуючи специфіку могильників та поховань як історико-археологічного джерела, ми повинні пам'ятати про певну односторонність висновків про рівень розвитку продуктивних сил, техніки, господарських форм, зроблених лише на основі матеріалів поховань⁵⁸. Використовуючи дані про поховальний обряд та поховальні споруди, які дають нам поховання та могильники, разом з іншими елементами комплексу, ми значно посилюємо арсенал і палеоетнографічних даних археологічного комплексу, які дають можливість максимально повно охарактеризувати етнографічні риси окремих родо-племінних колективів.

Для встановлення археологічного комплексу кожної пам'ятки слід, перш за все, якнайповніше виявити всі його елементи. Науково-пізнавальна цінність археологічного комплексу знаходиться в прямій залежності від кількості та якості виявлених його елементів. Чим повніше виявлені елементи комплексу, тим цінніше джерело для досліджень, тим більше воно може дати об'єктивних критеріїв, тим менше місця для випадковості, суб'єктивності та пов'язаних з ними помилок.

У вітчизняній та закордонній літературі неодноразово вказувалось на значну фрагментарність археологічних матеріалів як історичних джерел. Це важко заперечувати. Тому зовсім невинуватими є ті випадки, коли дослідник безвідповідально звужує джерельну базу досліджень, не використовуючи в повній мірі всю суму даних, які можуть дати археологічні комплекси досліджуваних пам'яток. Отже, першоосновою наукового дослідження пам'ятки кожного типу є максимально повне виявлення всіх елементів культури її комплексу, їх всебічне вивчення та характеристика. Сучасний рівень наукових знань, коли в археології все ширше і повніше використовуються методи технічних, математичних та природничих наук, відкриває справді величезні можливості для всебічного об'єктивного вивчення окремих елементів культури і археологічних комплексів в цілому⁵⁹.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що археологічний комплекс пам'яток (АКП) як історико-археологічне джерело характеризується такими рисами:

1. АКП досить повно відбиває різні сторони життя та діяльності його носіїв, за винятком мови.

2. Всі елементи АКП взаємозв'язані та взаємообумовлені спільним походженням.

3. АКП є комплексом моноетнічним.

4. На відміну від так званих «етнічних ознак», які є джерелом тільки для вивчення «етнічних» особливостей культури первісного населення, АКП є єдиним і універсальним джерелом для всебічного дослідження питань історії конкретних етнічних колективів.

5. АКП, на відміну від змертвілих «етнічних ознак», діалектично поєднує в собі змінність окремих його елементів з загальною стійкістю комплексу культури в цілому.

З цього випливає важливий теоретичний висновок про надійність АКП як джерела палеоетнографічних досліджень. Однак цей принципово важливий висновок ще не вирішує проблеми в цілому, оскільки АКП виступає як поняття абстрактне, тоді як кожна археологічна куль-

---

⁵⁸ А. Н. Бернштам, К пересмотру формально-типологических схем, КСИИМК, вып. XXIX, 1949, стор. 21—22.

⁵⁹ Новые методы в археологических исследованиях, М.—Л., 1963; Методы естественных и технических наук в археологии. Тезисы докладов на Всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук, М., 1963; Б. А. Колчин, Новые методы в археологии, СА, 1963, № 4, стор. 256—270.

тура і її комплекси завжди виступають в конкретній археологічній формі і визначаються певними територіальними та хронологічними рамками. Цим самим ми підходимо до нового для нашої проблеми поняття: *типу* АКП, тобто певного конкретного щодо свого археологічного змісту комплексу, який характеризується цілком конкретними хронологічними та територіальними рамками.

Для визначення типів АКП, або, скажемо інакше, певної групи пам'яток з однотипними комплексами, археологам звичайно доводиться користуватись методом *зіставлення*. Нагадаємо, що досить широко і успішно користувався цим методом В. Мілоїчич у відомій роботі, присвяченій хронології культур неоліту Середньої та Південної Європи⁶⁰. В. Мілоїчич підкреслював, що доказом одночасності пам'яток (комплексів) є повний збіг основних ознак провідних форм кераміки, способів їх обробки та орнаментациї, основних знарядь, форм поселень та жител, поховального обряду та релігійних уявлень. Ясно, що тут йдеться про повний збіг основних груп елементів АКП.

Для більшої наочності проілюструємо виділення однотипних пам'яток (комплексів) шляхом зіставлення археологічних комплексів кількох поселень культури лійчастого посуду межиріччя Вісли та Західного Бугу (табл. I, II, III). Поселення культури лійчастого посуду у Цмелюві, Грудеку Надбужному, Зимному і Малих Грибовичах досліджувались в різні часи і не в однаковій мірі. Поселення в Цмелюві, Грудеку Надбужному та Зимному, які досліджувались протягом кількох років, дали значний і різноманітний археологічний матеріал, який дає можливість досить повно характеризувати їх комплекси. Археологічний матеріал Малих Грибовичів значно менший. Цим і пояснюються незаповнені клітки наших порівняльних таблиць.

Зіставлення робимо по окремих групах елементів комплексу. Група А (знаряддя праці та зброя) (табл. I) представлена досить широким асортиментом кремінних виробів: сокирами з чотирикутним перерізом (табл. I, 1), ножами (табл. I, 2), скребками (табл. I, 3), проколками (табл. I, 4). Усі ці знаряддя були досить поширені у комплексах багатьох культур енеолітичного часу. Мали поширення в інших культурах і кістяні вироби: проколки (табл. I, 8), рокові долотця (табл. I, 10), мотики (табл. I, 7). Але серед них є біконічні вістря, характерні лише для культури лійчастого посуду (табл. I, 9).

Більш своєрідними виявляються вироби з глини. Грузила (табл. I, 13, 14) та більшість глиняних пряслиць мають оригінальні, невідомі в інших культурах форми. Серед знарядь праці та зброї археологічного комплексу порівнюваних поселень є вироби, що були поширені в багатьох культурах того часу. Але тут є цілком своєрідні, оригінальні вироби, характерні тільки для комплексів даної культури.

Ще більш своєрідною групою археологічного комплексу пам'яток є кераміка (табл. II). Як окремі її типи, так і вся група в цілому настільки оригінальні за своєю формою та орнаментом, що надають всьому археологічному комплексу специфічного етнографічного забарвлення. Ці специфічні риси повторюються у посуді всіх чотирьох порівнюваних поселень.

Не випадають з нашої загальної схеми також дані фауни. У Цмелюві, Грудеку Надбужному та Зимному збігаються не тільки види свійських та диких тварин, але й кількісне співвідношення їх кісток. Щодо флори маємо відомості лише з Цмелюва. Тут виявлено рештки шпиничі — *Triticum dicocum*, гороху — *Pisum sativum*, льону — *Linum usitatissimum*.

⁶⁰ V. Milošević, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südeuropas, Berlin, 1949.

Зіставлення групи В (рештки фауни та флори) археологічних комплексів поселень культури лійчастого посуду в Цмелюві, Грудку Надбужному та Зимному

Фауна	Цмелюв		Грудек Надбужний		Зимне
	1948— —1949 рр.	1950 р.	1952 р.	1954 р.	1951 р.
Загальна кількість кісток	1952	813	579	1807	774
Велика рогата худоба — <i>Bos taurus</i> (%)	60	50	48	63	44
Свиня — <i>Sus scrofa domest</i> (%)	20	22	24	20	22
Вівця, коза — <i>Ovis, Capra</i> (%)	9	11	13	11	21
Собака — <i>Canis familiaris</i> (%)	2	8,5	2	1,5	1,7
Кінь — <i>Equus caballus</i> (%)	1,8	2,5	0,7	0,7	4
Дикий кабан — <i>Sus scrofa ferus</i> (%)	1	2,5	8	0,7	—
Олень — <i>Cervus elaphus</i> (%)	1,5	1	0,5	1	0,9
Інші дикі тварини (%)	2	2	2	1	2

Значно меншою є група прикрас, виробів мистецтва та культури (табл. III). Це, можливо, пояснюється тим, що нами використані головним чином матеріали поселень, тоді як основну частину матеріалів цієї групи комплексу могли б дати могильники. Але, на жаль, могильники цієї культури вивчені недостатньо. Важливо, що предмети цієї групи, хоч їх і небагато на поселеннях, також в однаковій мірі є спільними для комплексів всіх порівнюваних пам'яток. Серед них є вироби, широко представлені в багатьох культурах енеолітичного часу, але деякі риси предметів цієї групи характерні тільки для культури лійчастого посуду. Так, лише цій культурі притаманні дуже специфічні зооморфні ручки на деяких посудинах (табл. III, I).

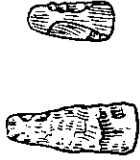

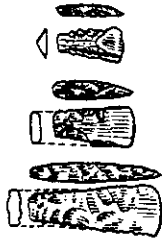
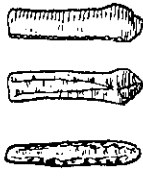

Всі вищезгадані поселення характеризуються однаковими топографічними умовами. Основним, переважаючим типом жител в них є житла землянкового типу. На жаль, немає можливості визначити форму поселень та їх планування.

Спільним для пам'яток культури лійчастого посуду межиріччя Вісли та Західного Бугу є також поховальний обряд, який характеризується наявністю могильників з похованнями в випростаному стані.

Таким чином, зіставивши археологічні комплекси поселень культури лійчастого посуду в Цмелюві, Грудку Надбужному, Зимному та Малих Грибовичах, ми маємо право говорити про повний збіг всіх груп та елементів цих комплексів. Отже, всі вони утворюють групу однотипних пам'яток (комплексів). Кожну окрему групу *однотипних* пам'яток, або пам'яток з однотипними комплексами, можна для зручності називати за вперше (або найкраще) дослідженою пам'яткою. Нашу групу пам'яток називаємо пам'ятками культури лійчастого посуду типу Малі Грибовичі — Цмелюв. На основі знахідок, головним чином кераміки, характерних тільки для пам'яток типу Малі Грибовичі — Цмелюв, були зараховані до пам'яток цього типу такі поселення, як Стшижув, Ізов, Лежниця, Літовеж, Свитяжів, Потеличі, Вінники, Жешув, Тростянець тощо. Шляхом картографування всіх пам'яток одного типу визначається територія їх поширення⁶¹. При цьому виявляється, що вони займають суцільну територію.

Виділення групи однотипних пам'яток дає змогу виявити окремі угруповання первісного населення, які в археологічному відношенні характеризуються суцільністю території їх поширення та однотипністю належної їм культури. Якщо ми раніше правильно обґрунтували моноетнічний характер населення окремих первіснообщинних поселень,

⁶¹ Ю. М. Захарук, До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, МДАПВ. в. 2, К., 1959, стор. 58, рис. 2.

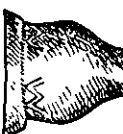

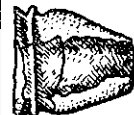

№№ п.п.	Цмелюв	Грудек	Малі Грибовичі	Зимне
1				
2				
3				
4				
5				
6				

7				
8				
9				
10				
11				
12				

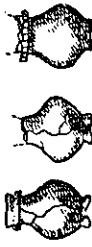

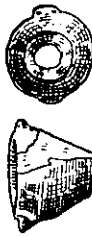
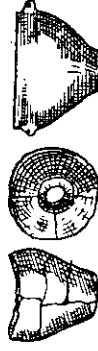

13				
14				
15				
16				
17				

Зіставлення групи А (знаряддя праці та зброя) археологічних комплексів поселень культури ліщястого посуду в Цмелюві, Грулеку Надбужному, Малих Гривовичах та Зимному.

Таблиця II

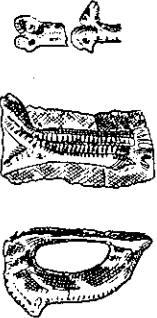

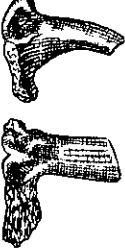
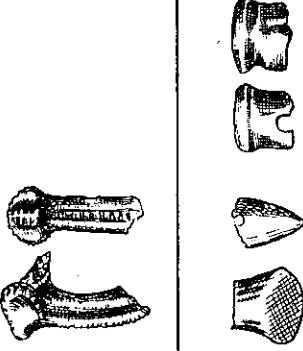
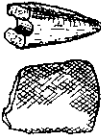

№ п.п.	Цмелюв	Грудех	Малі Грудювичі	Зимне
1				
2				
3				
4				
5				
6				

Продовження табл. II

7				
8				
9				
10				
11				

Зіставлення групи Б (кераміка) археологічних комплексів поселень культури лінійного посуду в Шмелові, Грудеку Надбужному, Малих Грибовичах та Зминому.

Таблиця III

№ № п.п.	Цмелів	Грудек	Малі Грибовичі	Зимне
1				
2				
3				
4				

Зіставлення групи Г (прикраси, предмети мистецтва та культу) археологічних комплексів поселень в Цмелові, Грудеху Надбужжюму, Малих Грибовичах та Зимному.

то, будучи послідовними, ми повинні визнати, що вся група пам'яток з однотипними комплексами культури повинна була належати окремій групі моноетнічного населення.

Які ж конкретні етнографічні спільності відбивають такі групи однотипних пам'яток (комплексів)? При розв'язанні цього питання ми зустрічаємось з певними труднощами. По-перше, треба відзначити недостатню методичну розробленість самої проблеми ранніх форм етнічних спільностей в етнографічній науці⁶². Етнографам звичайно доводиться мати справу лише з їх пережитковими формами. Що ж стосується тих конкретних даних, які є в розпорядженні етнографічної науки, то вони свідчать про велику різноманітність, а нерідко і досить складну структуру родо-племінних етнічних спільностей⁶³. По-друге, самі групи однотипних пам'яток поки що слабо досліджені в археологічному відношенні. Звичайно, в багатьох культурах виділяються так звані локальні групи пам'яток, але вони нерідко об'єднують пам'ятки з різнотипними комплексами⁶⁴.

В тих поки що нечисленних випадках, коли вдалося виділити окремі територіальні групи однотипних пам'яток (наприклад, трипільські пам'ятки софіївського типу, пам'ятки типу Коломийщина I та II, пам'ятки лійчастого посуду типу Малі Грибовичі — Цмелюв), виявляється, що вони займали відносно невелику територію. Софіївська група пам'яток займала площу близько 1000 км², а поселення коломийщинського типу — близько 500 км². Через недостатню дослідженість окремих мікрорайонів поки що важко встановити загальну кількість поселень, тобто густоту заселення території таких груп. Тим часом встановлення кількості поселень дало б можливість визначити розміри земельних угідь окремих поселень. Такі спроби уже робляться окремими дослідниками⁶⁵. Про відносну густоту поселень типу Коломийщина I та Коломийщина II в певній мірі свідчать карти поширення цих пам'яток, складені ще В. В. Хвойкою⁶⁶ та доповнені Т. С. Пасек⁶⁷ (рис. 3). Очевидно, при суцільному дослідженні окремих мікрорайонів⁶⁸, коли можна буде більш повно визначити загальну кількість таких одночасних поселень, а також приблизну кількість населення, яке на них проживало, вдасться визначити загальну кількість населення групи однотипних пам'яток. Цікаву спробу визначення кількості населення пам'яток коломийщинського типу зробив С. М. Бібіков⁶⁹. За його підрахунками, воно становило близько 8000 чоловік. Звичайно,

⁶² П. И. Кушнер (Кнышев), Этнические территории и этнические границы, Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. XV, М., 1951, стор. 43—44.

⁶³ Наприклад, деякі великі племена папуасів поділялися на фратрії, фратрії — на клани, клани — на частини, частини — на субклани, субклани — на субсубклани, субсубклани — на лінії. Див. Ю. М. Лихтенберг, Система родства папуасов Новой Гвинеей, Проблема истории и этнографии народов Австралии, Новой Гвинеей и Гавайских островов, Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. XXX, 1962, стор. 19.

⁶⁴ Внаслідок сумарного підходу до виділення локальних груп пам'яток маємо випадки, коли, наприклад, до пам'яток усатівського типу одні дослідники відносять лише пам'ятки Причорномор'я, інші — також і Середнього Дністра.

⁶⁵ J. Antoniewicz, Wyniki dotychczasowych badań starożytnego osadnictwa jasińskiego w dorzeczu Czernej Hanczy, WA, t. XXV, z. 1—2, Warszawa, 1958, s. 2—6.

⁶⁶ Б. Л. Богаевский, Орудия производства и домашние животные Триполья, Л., 1937, рис. 61.

⁶⁷ Збірник «Трипільська культура», т. I, К., 1940, карта 2, стор. 13.

⁶⁸ На важливе значення суцільного дослідження окремих мікрорайонів звертає увагу польський дослідник Ян Ковальчик. Він закликає археологів спільними зусиллями виробити методику цих досліджень, які він називає «польовим сондуванням». («sondaż terenowy»). Див. J. Kowalczyk, «Sondaż terenowy» w badaniach archeologicznych, WA, t. XXVIII, z. 4, 1962, s. 301—307.

⁶⁹ Доповідь С. М. Бібікова «Господарсько-економічний комплекс розвиненого трипілья (Досвід вивчення первісної економіки)» на пленумі Інституту археології АН СРСР в Москві 1 квітня 1964 р.

ці дані мають попередній характер, але принципово важливим для нас є те, що дані про кількість населення можуть бути одержані на основі археологічних джерел. А це дозволить підійти до розв'язання питання про конкретний етнографічний зміст територіальних груп однотипних пам'яток. Спільність їх території, характеру культури і, треба думати, мови дозволяють нам твердити, що вони відбивають певну племінну організацію населення, де кожне поселення є її родо-племенною ячею. Безперечно, що з нагромадженням даних та досвіду вивчення різних територіальних груп однотипних пам'яток археологічна наука виробить і удосконалив свій метод дослідження і зможе в кожному конкретному випадку відповісти на питання, якій конкретній етнографічній групі такі пам'ятки належать: окремому племені, фратрії чи племінній групі. Зараз для нас принципово важливим є ствердити можливість вирішення цих питань на основі археологічних джерел.

Виділення окремих територіальних груп однотипних пам'яток має важливе значення для розуміння археологічної культури тому, що тип пам'яток (комплексів) є її структурною одиницею. В зв'язку з цим одне з першочергових завдань в дослідженні кожної археологічної культури полягає у максимально повному виявленні і дослідженні всієї сукупності її типів пам'яток (комплексів).

Кожний тип пам'ятки (комплексу) характеризується певними конкретними територіальними та хронологічними рамками, чим і треба керуватись при їх систематизації.

Ми відзначили ті труднощі, які виникають у зв'язку з виділенням окремих територіальних груп однотипних пам'яток. Проте ці труднощі можна перебороти при умові найповнішого виявлення їх комплексів. Через ту ж недостатню вивченість окремих територіальних, локальних груп пам'яток питання змісту і характеру зв'язків між ними залишаються майже зовсім не дослідженими. Але ми, мабуть, не помилились, коли скажемо, що шляхом зіставлення добре виявлених археологічних комплексів територіальних груп синхронних пам'яток нам вдається виявити, з одного боку, спільні риси комплексу (культури), які зумовлені спільним етнічним походженням їх населення, а з другого боку, певні їх особливості, які відповідають смакам і традиціям окремих племінних груп.

Якщо окремі територіальні групи однотипних пам'яток дійсно відбивають племінну організацію населення, що їх залишило, то тоді, очевидно, вся сукупність таких територіальних локальних груп однотипних пам'яток відбиває *міжплеменну* організацію та структуру групи споріднених племен. Що ж стосується мови, то, очевидно, мову кожної окремої племінної групи слід розглядати, як діалект однієї мови⁷⁰.

Не менш важливою стороною археологічного дослідження окремих типів пам'яток (комплексів) є їх хронологічне визначення та класифікація.

Археологи вже давно помітили, що енеолітичні поселення на території України в силу якихось причин, які звичайно пов'язують з господарськими потребами, не були довготривалими. Їх мешканці час від часу змінювали місця свого проживання. Зрозуміло, що археологічні комплекси цих поселень відбивають життя та діяльність їх мешканців лише за певний обмежений період часу, який ми ще не можемо визначити точно.

Т. С. Пассек виділяє для трипільської культури п'ять хронологічних етапів розвитку (А, В/І, В/ІІ, С/І, С/ІІ), що охоплюють період близько півтори тисячі років. Як показали дослідження останніх років, в межах кожного з цих етапів простежується кілька хронологічно

⁷⁰ Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, К., 1955, стор. 83.

відмінних типів пам'яток. На три хронологічні типи поділяються пам'ятки етапу А в Побужжі⁷¹. Для етапу В/І в Середньому Подністров'ї дослідники також виділяють три хронологічні типи пам'яток⁷². Як побачимо далі, для Верхнього Подністров'я на етапі С/ІІ теж можна виділити кілька хронологічних типів пам'яток.

Якщо кожна окрема група однотипних пам'яток (комплексів) характеризує дану племінну групу в певних хронологічних рамках, природно, виникає необхідність виявлення та дослідження всіх хронологічно відмінних їх типів для того, щоб мати змогу відтворити в цілому всю картину історичного розвитку даної племінної групи. Важливе значення для встановлення хронологічної послідовності окремих типів пам'яток (комплексів) мають стратиграфічні дані багатошарових поселень та їх зіставлення.

Останнім часом, у зв'язку з питаннями хронологічного визначення пам'яток, привертають увагу пам'ятки з так званою горизонтальною стратиграфією⁷³. Йдеться про кілька близько розташованих різнотипних пам'яток однієї культури, які вважаються різночасними. Такі групи різнотипних (різночасних) пам'яток трипільської культури відомі біля Луки-Врублівецької (поселення І, ІІ, ІІІ), у Кошилівцях (в урочищах «Обоз» та «Товдри»), Незвиську, Солончах (поселення І, ІІ) на Дністрі та Халеп'ї (Коломийщина І, ІІ) на Дніпрі. Однак горизонтальна стратиграфія, на відміну від вертикальної, підтверджує лише різночасність виявлених в певному районі кількох різнотипних пам'яток (комплексів), приналежних до однієї культури, але ще не дає уявлення про їх фактичне хронологічне співвідношення.

В тих досить численних випадках, коли ми маємо справу з кількома типами пам'яток (комплексів) якоїсь однієї культурної територіальної групи, хронологічне співвідношення яких не визначене, важливе значення набирає типологічний метод. У Верхньому Подністров'ї, наприклад, відомо кілька пізньотрипільських пам'яток, які звичайно відносяться дослідниками до етапу С/ІІ. Археологічні комплекси цих пам'яток дуже близькі, але не можуть бути визначені як однотипні. Маються на увазі такі пам'ятки, як Кошилівці («Обоз»), Семенів-Зеленче та Звенячин. Якщо брати до уваги лише керамічні комплекси цих пам'яток, то певні відмінності між ними досить помітні. Кожне з цих поселень характеризується різним співвідношенням в їх керамічних комплексах двох основних груп кераміки: з добре відмученої глини та глини з домішками. Якщо на ранішому з цих поселень (в Кошилівцях) значно переважає група кераміки з добре відмученої глини, то в керамічному комплексі найпізнішого — Звенячинського поселення — ця група кераміки становить не більше 5%. Простежується також різне співвідношення, наприклад, між окремими типами мисок (більш ранніх, конічних, та найпізніших, сферичних, з косозрізаним досередини і потовщеним краєм). Можна простежити також відповідні типологічні зміни у розвитку форм так званих кухонних горщиків. Навіть це вибіркове зіставлення окремих керамічних форм згаданих поселень дає підстави для їх хронологічного розчленування. При цьому відзначимо різний характер розвитку окремих керамічних типів комплексу. Одні типи (миски з загнутими досередини краєм) залишаються незмінними, другі (конічні миски) — зникають, треті (сферичні миски з косозрізаними досередини потовщеним краєм) — виникають, а четверті (так звані кухонні горщики) — змінюють свою форму. В цьому складність і різнобічність розвитку як окремих елементів, так

⁷¹ В. Н. Даниленко, Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг., КСИА АН УССР, 12, К., 1962, стор. 25.

⁷² Е. К. Черныш, К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье, МИА, № 102, 1962, стор. 69.

⁷³ J. Neustupný, K metodám archeologické práce, стор. 60.

і комплексу в цілому. Без сумніву, при зіставленні всіх типів керамічного комплексу (а тим більше всього арсеналу археологічного комплексу в цілому) ці особливості розвитку ще виразніше вказували б на хронологічну послідовність порівнюваних пам'яток.

Якщо кожне із згаданих поселень відбиває зміст і характер комплексу в певний період його розвитку, то всі вони разом характеризують їх історичний розвиток в цілому.

Ретельне зіставлення окремих типів різночасних комплексів однокультурних пам'яток певного району характеризує ту форму їх взаємо-

Рис. 3. Карта поширення пам'яток трипільської культури типу Коломиїщина I та Коломиїщина II (за В. В. Хвойкою і Т. С. Пассек).

1 — пам'ятки типу Коломиїщина II, 2 — пам'ятки типу Коломиїщина I, 3 — пам'ятки не-визначеного типу.

зв'язків, які називають звичайно *генетичними*. На матеріалі трипільської культури вдається встановити існування генетичних зв'язків між різнотипними пам'ятками якоїсь певної території. Такими типами пам'яток, які відбивають етапи розвитку трипільської племінної групи населення в Середньому Подніпров'ї, є пам'ятки (комплекси) типу Коломиїщина II та Коломиїщина I. В інших районах подібне значення мають комплекси багатоярусних поселень, таких, як Незвисько, Поливанів Яр, Солончени II, група пам'яток біля Луки-Врублівецької тощо. Проте через недостатню вивченість окремих мікрорайонів трипільської культури немає можливості визначити для всієї території та часу існування трипільської культури всі типи пам'яток (комплексів), а це значить і всі ланки генетичних зв'язків, які між ними існували. Здавалось би, що в цьому відношенні найкраще дослідженими є локальні групи пізньотрипільських пам'яток. Проте досі, мабуть, лише за винятком пам'яток Подністров'я, не вдається встановити, з якими пам'ятками трипільської культури попередніх етапів розвитку пов'язані окремі локальні групи пізньотрипільських пам'яток. Саме через це деякими дослідниками, зокрема, ставиться під сумнів приналежність до трипільської культури пам'яток городського та усаївського типу.

Виявивши всю сукупність типів пам'яток (комплексів) певної ар-

хеологічної культури, ми маємо можливість підійти до висвітлення такого важливого питання, як її структура. Під останньою ми розуміємо систему різнотипних пам'яток (комплексів) археологічної культури в їх хронологічному і територіальному взаємовідношеннях. Для більшої наочності структуру археологічної культури можна визначити графічно у вигляді структурної схеми. Враховуючи наявні, хоча й далеко не достатні дані, ми зробили спробу дати структурну схему трипільської культури (рис. 4). Ми особливо підкреслюємо, що не вважаємо цю схему завершеною. Але для нас важливо показати принципи

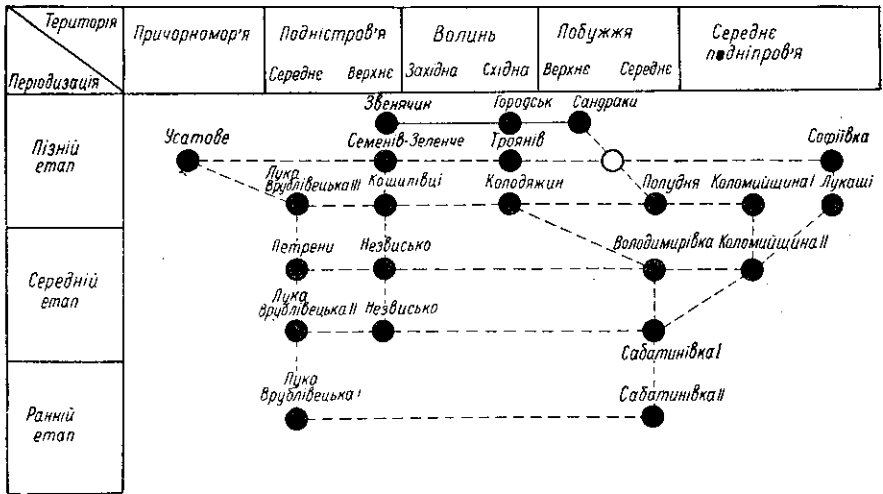

Рис. 4. Структурна схема трипільської культури.

її побудови. Структурною одиницею схеми є тип пам'ятки (комплексу). Всі вони знаходяться в певних територіальних і хронологічних зв'язках. По горизонталі розміщені окремі територіальні групи синхронних типів пам'яток (комплексів). Вони визначають кількість окремих племінних груп трипільської культури на певному етапі їх розвитку, а в цілому — їх міжплемінну організацію. По вертикалі позначені хронологічні варіанти типів пам'яток (комплексів) певної території, які відбивають етапи розвитку кожної такої племінної групи населення. Структурна схема трипільської культури в цілому відбиває територіальну локалізацію і етапи історичного розвитку групи споріднених племен шляхом дроблення племен та діалектів. Спільність культури та мови таких племен є результатом їх спільного походження. Виходячи з цієї схеми, ми можемо визначити поняття археологічної культури в такий спосіб: археологічна культура являє собою сукупність територіально і хронологічно взаємозв'язаних археологічних пам'яток (комплексів) певного типу, які відбивають територіальне поширення і етапи історичного розвитку групи споріднених племен, що розмовляли на діалектах однієї мови.

Наскільки таке визначення поняття археологічної культури є загальним, покаже майбутнє, коли будуть визначені структури інших культур. Цілком можливо, що трипільська культура відбиває тільки певний тип етнічних угруповань первісного суспільства (групи споріднених, спільних за походженням племен).

В зв'язку з запропонованим нами формулюванням поняття археологічної культури слід спинитися на тих термінологічних розбіжностях, які існують в цьому питанні. Як вказувалося вище, деякі дослідники пов'язують поняття археологічної культури лише з її вузьколокальними варіантами, тобто такими, які можна пов'язати з окремими

первісними племенами⁷⁴. Трипільську культуру, яка є більш складним явищем, О. О. Формозов, наприклад, вважає за доцільне визначити поняттям «культурна область»⁷⁵. Безперечно, О. О. Формозов має рацію, коли звертає увагу на необхідність більш чітко визначити поняття археологічної культури. Проте запропоноване ним уточнення терміна археологічної культури викликає серйозні заперечення. По-перше, якщо прийняти принцип «окреме плем'я — археологічна культура» і визначити як окремі археологічні культури кожну групу однотипних пам'яток, це неминуче приведе до непомірного збільшення і без того численних археологічних культур. Зрештою, той же О. О. Формозов цілком справедливо відзначав, що надмірна деталізація у вивченні та виділенні археологічних культур може завести дослідника у безвихідь⁷⁶. Справа не тільки в тому, що дослідники практично не зможуть навіть запам'ятати всі назви окремих «вузьколокальних» (племінних) культур, а насамперед в тому, що в культурному і структурному відношеннях такі локальні групи пам'яток не є якимось самостійним, тим більше ізольованим явищем, а тісно, нерозривно пов'язані із спорідненими типами пам'яток (племенами) інших груп однієї культури. Розривати їх було б не тільки недоцільно, але й методично невірно.

При такому підході до виділення археологічних культур зникла б принципова відмінність між спорідненими та неспорідненими культурами, а це неодмінно привело б до перекручення уявлень про історичне співвідношення різних етнічних угруповань первісного населення. Що ж до необхідності і доцільності визначення якимсь терміном більших культурних спільностей, які б об'єднували групи окремих археологічних культур, то постановка такого питання здається цілком правильною. В цьому випадку, користуючись запропонованим О. О. Формозовим терміном, ми говорили б, наприклад, про культурні області культур шнурової кераміки або культур стрічкової кераміки Центральної і Східної Європи тощо. Але перед тим, як приступити до виділення таких більших спільностей і визначення їх історико-культурного змісту, ролі і значення в палеоетнографічних дослідженнях, необхідно здійснити велику роботу по вивченню і дослідженню у всій їх повноті та складності окремих культур, які залишаються основним об'єктом археологічного дослідження.

* * *

В одній статті немає можливості всебічно і вичерпно висвітлити всю проблематику, пов'язану з дослідженням і інтерпретацією археологічних культур. Та, зрештою, такого завдання ми перед собою і не ставили. Нам хотілося звернути увагу на невідкладність дослідження ряду теоретичних і методичних питань з тим, щоб спільними зусиллями дослідників, шляхом широкого обговорення та дискусії можна було позитивно їх розв'язати. Цю статтю слід розглядати як одну із спроб постановки та розв'язання питання етнічного змісту поняття археологічної культури, визначення принципів її виділення та методички дослідження. На прикладі однієї з найкраще досліджених археологічних культур — трипільської — ми переконались, який ще справді непочатий край роботи відкривається перед дослідниками, якщо вони хочуть одержати повноцінний в науковому відношенні археологічний матеріал як джерело для палеоетнографічних досліджень. Ось чому ми не можемо погодитись з тими дослідниками, які вважають за можливе вирішувати складні етнічні проблеми незалежно від наукової якос-

⁷⁴ А. А. Формозов, *Этнокультурные области...*, стор. 23.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же, стор. 8—9.

ті наявних археологічних матеріалів. Критика археологічних джерел повинна стати для археолога першоелементом наукових досліджень.

Багато ще треба зробити в галузі уніфікації та створення єдиної археологічної термінології, без якої неможливі дальший успішний розвиток нашої науки. Ми повинні створити єдину, спільну для всіх «мову археологічної науки». Вироблення єдиної термінології особливо важливо зараз, коли в археологічній науці все ширше застосовуються методи технічних та природничих наук, без допомоги яких практично неможливе всебічне, об'єктивне вивчення та засвоєння величезного і різноманітного археологічного матеріалу, який весь час збільшується. Ось чому для успішного використання, зокрема, лічильних машин, застосування статистичних методів дослідження необхідне точне, загальноприйняте визначення найрізноманітніших археологічних понять: від найпростіших до найбільш узагальнюючих.

Необхідність постійно розробляти теоретичні та методичні питання в археологічній науці зумовлена, крім всього, ще і тим, що археологія, на відміну від багатьох інших наук, позбавлена можливості експериментальної перевірки правильності своїх загальноісторичних висновків. Отже, єдиною запорукою успіхів археології залишається високий рівень її теоретичної та методичної озброєності.

Ю. Н. ЗАХАРУК

ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Проблема археологической культуры, ее исторического содержания, значения и принципов выделения в археологическом исследовании уже длительное время широко дискутируется как в среде отечественных, так и зарубежных исследователей (историков, археологов, этнографов и языковедов). В ходе дискуссии было высказано множество различных точек зрения. Одни исследователи признают, а другие отрицают значение археологических материалов как источников для изучения древнейшей этнической истории.

Среди признающих научную полноценность археологических источников для изучения этнической истории прошлого наметились два пути решения проблемы. Одна группа исследователей решение проблемы сводит к выявлению и изучению специфически «этнических» элементов культуры. Другая — к выявлению таких комплексов археологических данных, которые наиболее полно отражали бы этнические общности в их исторической конкретности.

В связи с поставленным вопросом большого внимания заслуживают комплексы памятников: поселений и могильников. Родо-племенной характер поселений эпохи неолита и бронзы позволяет сделать вывод о том, что археологический комплекс этих поселений является *моноэтническим*. Высоко оцененная археологический комплекс поселений как источник палеоэтнографических исследований, было бы ошибочно недооценивать значение археологических материалов могильников. Поэтому научно полноценным источником для изучения этнической истории прошлого может считаться только археологический комплекс памятников (АКП) родо-племенной общины, поскольку он базируется на данных поселений и соответствующих ему могильников и других памятников (рис. 1). АКП родо-племенной общины как историко-этнографический источник отражает, с одной стороны, хозяйственную деятельность, быт, культуру, идеологические представления и социальную

организацию, а с другой — технические приемы, опыт и традиции конкретного этнического коллектива, оставившего памятники (рис. 2).

Поскольку АКП выступает как понятие абстрактное, а археологические комплексы всегда выступают в конкретной материальной форме и определенных территориальных и хронологических рамках, важное значение имеет понятие *типа* АКП. Для определения типов АКП, или, иначе, групп памятников с однотипными комплексами, следует пользоваться методом сопоставлений.

Сопоставление археологических комплексов нескольких поселений культуры воронковидных сосудов в междуречье Вислы и Западного Буга (табл. I—III) показывает полное совпадение всех групп элементов комплексов указанных поселений и свидетельствует о том, что они образуют группу *однотипных* памятников (комплексов). Картографирование всех однотипных памятников указывает на то, что они занимают определенную, сплошную и ограниченную территорию (рис. 3).

Если правильно обоснован моноэтнический характер населения отдельных поселений эпохи неолита и бронзы, мы должны, будучи последовательными, признать, что вся группа памятников с однотипными комплексами должна принадлежать группе моноэтнического населения. Однотипные памятники (комплексы), следовательно, образуют отдельные территориально-хронологические группы. Каждый памятник такой группы отражает ее родо-племенную ячейку, а вся группа в целом — ее племенную организацию. Непременным условием единства такой группы является общий для нее язык. Несколько родственных (локальных) групп однотипных памятников (комплексов) отражают межплеменную организацию ее носителей, а языки каждой группы — диалекты одного языка. Система территориально-хронологических групп разнотипных памятников (комплексов) одной культуры может быть графически выражена *структурной схемой* археологической культуры (рис. 4), отражающей территориальное распространение и этапы исторического развития группы родственных племен, говоривших на диалектах одного языка.

Проблематика этнического содержания понятия археологической культуры сложна и весьма слабо разработана как в археологической, так и в этнографической науке. Успешное ее решение возможно лишь при условии непрерывного внимания к ней и непосредственного участия в ее разработке большого коллектива исследователей различных специальностей. Мы обращаем внимание на неотложность разработки указанной проблемы и данной работой предпринимаем попытку теоретического обоснования и методического решения некоторых принципиальных, с нашей точки зрения, вопросов, касающихся проблемы этнического содержания и принципов выделения археологической культуры.
